

PREGLED RAZVOJA RIMSKOG KALENDARA

Važnost rimskoga kalendara proizlazi iz njegova značenja kao povijesnoga izvora koji sadržava spoznaje kako o religijskim tako i o svakodnevnim djelatnostima Rimljana. Ovaj tekst donosi kratak pregled razvoja rimskoga kalendara od samoga osnutka Rima sve do posljednje – julijanske – reforme. U prvim poglavljima obrađeni su stupnjevi razvoja, od prvotnoga preko republičkoga sve do julijanskoga, čije se posljednje preinake događaju u vrijeme Rimskoga Carstva. Tekst donosi pregled naziva mjeseci i njihovih promjena, nundinalnih ciklusa kao svojevrsnih tjedana u rimskome kalendaru te brojenja godina. Specifičnosti toga kalendara prikazane u tekstu jesu vrste i oznake različitih dana, koje odražavaju točno određene religijske, agrarne i slične djelatnosti za „populi Romani“.

Ključne riječi: rimski kalendar; reforma Nume Pompilija; julijanska reforma; mjeseci; nundinalni ciklusi; razvoj

1. UVOD

Rimski kalendar jedan je od sastavnih dijelova rimske kulture. Sadržavajući religijska, astronomska i kulturna obilježja te civilizacije bio je predmet proučavanja povjesničarima još u doba njegova korištenja. Naša saznanja o rimskim kalendarima potječu od Ovidija s kraja 1. st. pr. Kr., odnosno početka 1. st., Plutarha iz druge polovice 1. st. i početka 2. st. te Cenzorina iz 3. stoljeća.¹ Junije Grakhan bio je povjesničar koji je proučavao kalendare, a njegovo djelo nije sačuvano u potpunosti, već u fragmentima u djelima drugih pisaca poput Varona, Svetonija, Cenzorina, a najvjerojatnije se njima služio i Verije Flak. Licinije Macer, koji je živio u 1. st. pr. Kr., sastavio je anale. Varon je napisao tri djela, *Antiquitates rerum humanarum et divinarum*, *De lingua Latina* i *De gente populi Romani*, u kojima se, između ostaloga, bavi i računanjem vremena u Rimljana. Prvo djelo posvetio je Juliju Cezaru, no ono je sačuvano samo u citatima drugih historiografa. U drugome djelu govori o prolasku i mjerenju vremena te o usklađivanju kretanja Mjeseca kao nebeskoga tijela i mjeseca kao vremenskoga razdoblja. U trećemu djelu govori o osnutku grada 753. godine pr. Kr. i za tu mu je knjigu izvor bio pisac Kastor Rođanin. Ovidije je opisao rimski kalendar u *Fastima*. Uspio je obraditi samo šest mjeseci jer je poslan u progonstvo u Tome na Crnom moru. Makrobije, pisac koji je napisao *Saturnalije*, u njima, kroz dijalog poklonika stare religije, opisuje rimski kalendar i svetkovine. Jedna od

1 Z. ŠIKIĆ 2002: 119.

najvažnijih hrvatskih autorica koja se bavila temom rimskoga kalendara jest prof. dr. sc. Marina Miličević Bradač, čije djelo *Rimski kalendar* donosi cjelokupan pregled te teme na hrvatskome jeziku.²

2. POJAM RIMSKOGA KALENDARA

Pod pojmom rimskoga kalendara podrazumijevaju se određena pravila koja definiraju odnos među različitim vremenskim razdobljima u rimskome kraljevstvu, republici i carstvu.³ Općeniti naziv za kalendar dolazi od latinske riječi *Calendae*, koja je u rimskome kalendaru označavala prvi dan u mjesecu.⁴

2.1. FAZE RAZVOJA KALENDARA

Postoje barem četiri faze razvoja ovoga kalendara, od kojih prvi stupanj nije dokumentiran ili zasada nisu pronađeni materijalni ostatci.⁵ Najranija faza vjerojatno je nastala pri ujedinjenju rimskih brežuljaka, odnosno zajednica koje su živjele na njima, a njegova osnovica, kao i kod svih starih naroda, u jednome dijelu jesu agrarne djelatnosti koje se mogu ispreplitati s religijskim svetkovinama.⁶ U djelima rimskih pisaca, poput Ovidija, koji je u *Fastima*⁷ opisao, između ostaloga, i rimski kalendar, te Makrobija u *Saturnalijama*⁸, sve faze razvoja rimskoga kalendara započinju s prvim kraljem, „legendarnim“ Romulom. Kao i osnutak Rima, nastanak prvoga kalendara vremenski smještamo oko polovice 8. st. pr. Krista.⁹ Druga fazu razvoja kalendara podrazumijeva reforme drugoga kralja – Nume Pompilija, koji je vladao od 715. do 673. godine pr. Kr.¹⁰ Numa Pompilije podijelio je godinu na dvanaest mjeseci, uveo interkalaciju i sl.¹¹ Pretpostavlja se da je predjulijanski, odnosno republički kalendar, bio zapisan na zadnjoj ploči Zakona XII ploča oko 451./450. godine pr. Kr.¹² Sljedeću fazu obilježile su reforme Gaja Julija Cezara, koje podrazumijevaju usklađivanje građanske godine sa solarnom godinom.¹³ Posljednja faza razvoja rimskoga kalendara odnosi se na kraj republike i početak carstva, odnosno na Augustove reforme, koje se ogledaju u kontroli kalendara.¹⁴

3. PRVA FAZA RAZVOJA

Osnutkom Rima i uspostavom kraljevstva oko polovice 8. st. pr. Kr. pod prvim kraljem Romulom, čije postojanje nije dokazano, vjerovalo se da je stvoren i prvi kalendar.¹⁵ Uz ostale utjecaje

2 Za biografske podatke o dotičnim autorima v. M. MILIČEVIĆ 1990: 10-18.

3 KALENDAR, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29893> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

4 M. MILIČEVIĆ 1990: 30.

5 G. FORSYTHE 2012: 2-3.

6 M. MILIČEVIĆ 1990: 80.

7 Publije Ovidije Nazon, u djelu *Fasti*, 1.27-42, opisuje Romula kao osnivača, ali i kao svećenika, odnosno pontifeksa koji određuje kalendar. M. PASCO-PRANGER 2006: 33.

8 Ambrozije Teodozije Makrobije u svojim *Saturnalijama* govori da je prvi rimski kalendar pod Romulom bio lunarni „poput grčkog“. S. STERN 2012: 208.

9 M. MILIČEVIĆ 1990: 80.

10 NUMA POMPILIJE, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44410> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

11 S. SEASBURY 1872, 24.

12 THE ROMAN CALENDAR, http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/calendar/romancalendar.html (pristupljeno: 31. kolovoza 2018.)

13 S. STERN 2012: 217.

14 K. GALINSKY 2012: 81.

15 Z. ŠIKIĆ 2002: 31.

antičke Grčke Rimljani preuzimaju i lunarni kalendar¹⁶ s deset mjeseci.¹⁷ Prva kalendarska godina imala je tristo četiri dana, a šezdeset jedan i jedna četvrtina zimskih dana nisu bili obuhvaćeni tim kalendarom,¹⁸ dok nije poznato koliko je dana imala godina u Romulovo vrijeme.¹⁹ Mjeseci su bili, redom: *Martius*, *Aprilis*, *Maius*, *Iunius*, *Quintilis*, *Sextilis*, *September*, *October*, *November* i *December*. Tako su *Martius*, *Maius*, *Quintilis* i *October* imali po trideset jedan dan, a ostalih šest mjeseci po trideset dana. Godina je započinjala mjesecom *Martius*, oko proljetne ravnodnevnice, a završavala mjesecom *December*.²⁰ Iako nisu bili brojeni, smatra se da su dva dodatna mjeseca u zimskome periodu, poslije dodana pod nazivima *Ianuarius* i *Februarius*, postojala. To se objašnjava time što su ta dva mjeseca obuhvaćala zimski period, u kojemu nije bilo poljoprivrednih poslova i prema tomu nisu bila važna za brojenje.²¹

3.1. REFORMA NUME POMPILIJA

Numa Pompilije, drugi po redu rimski kralj, u povijesti je poznat kao prvi reformator rimskoga kalendara, koji je bio temeljen na religijskim svečanostima.²² Zbog nepotpunoga kalendara i nedefiniranih zimskih dana uvodi dva mjeseca, odnosno *Ianuarius* od dvadeset devet dana i *Februarius* od dvadeset osam dana. Mjesece koji su trajali trideset dana skratio je na dvadeset devet, stoga je godina nakon reforme iznosila tristo pedeset pet dana.²³

Nakon što je Numa Pompilije reformirao kalendar, za umetanje interkalacija²⁴ bio je zadužen zbor pontifeksa na čijemu je čelu bio *pontifex maximus* kao vrhovni svećenik i u to vrijeme dolazi do velikih pogrešaka u rimskome kalendaru. „Kalendar je ravnao vjerskim blagdanima, ali i stalno promjenjivim rasporedom dana u kojima se legalno moglo obaviti sudbene i ostale službene poslove na dvoru i u odgovarajućim uredima.“²⁵ Sve do 304. godine pr. Kr. Rimljanima kalendar nije bio javan, već je bio u rukama patricija, koji su imali pravo na pontifikat. Plebejac Gnej Flavije iste godine pribio je kalendarske regule nasred rimskoga foruma i tim činom kalendar učinio dostupnim svima.²⁶ Naime kalendar do objave kurilskoga edila Gneja Flavija nije bio javno dostupan. Kao odraz političkih i društvenih odnosa, razlozi se mogu pronaći u zadržavanju moći određivanja sudbenih dana, svećeničkoga određivanja održavanja pojedinih svetkovina i sl.²⁷

16 Lunarni ili Mjesečev kalendar temelji na kretanju Mjeseca oko Zemlje. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29893> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

17 GREEK CALENDAR, <https://www.britannica.com/topic/Greek-calendar> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

18 ROMAN CALENDAR, <https://www.britannica.com/science/Roman-republican-calendar> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

19 M. MILIČEVIĆ 1990: 80.

20 Z. ŠIKIĆ 2002: 31-32.

21 J.G. FRAZER 2015: 43.

22 NUMA POMPILIUS, <https://www.britannica.com/biography/Numa-Pompilius> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

23 Z. ŠIKIĆ 2002: 120-121.

24 Interkalacija je dodavanje prijestupnoga dana ili mjeseca kako bi se građanska godina uskladila sa solarnom godinom. <https://www.britannica.com/science/intercalation> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

25 Z. ŠIKIĆ 2002: 32.

26 Z. ŠIKIĆ 2002: 32.

27 J. RUPKE 2011: 44, 45.

5. JULIJANSKI KALENDAR

Julijanski kalendar, poznat i pod nazivom *stari stil*, uveden je 46. godine pr. Kr. nastojanjima Gaja Julija Cezara na rješavanju problema tzv. zbrkanih godina (*anni confusionis*), a uz pomoć aleksandrijskoga astronoma Sosigena.³³ Prema toj reformi godina traje tristo šezdeset pet dana i šest sati, a svake četvrte godine (*annus bissextilis*) umeće se jedan dodatni dan, zbog onih šest sati. Julijanska je godina duža od sunčane za jedanaest minuta i četrnaest sekundi.³⁴ Kako bi se solarni kalendar izjednačio s tropskom godinom, između mjeseca *November* i mjeseca *December* uvedena su dva mjeseca od po trideset tri ili trideset četiri dana pa je uz umetnuti mjesec 46. godina pr. Kr. trajala četrsto pedeset pet dana, postavši time najdulja godina u povijesti kalendara.³⁵ Cezar je tu zadnju zbrkanu godinu od 455 dana nazvao *ultimus annus confusionis*.³⁶ Nove su godine počinjale 1. siječnja, a 45. godina pr. Kr. upravo je tako počela.³⁷

U julijanskome kalendaru promijenjen je i broj dana po mjesecima, koji su se naizmjenično smjenjivali po trideset dana ili trideset jedan dan. Na prijedlog Marka Antonija 44. godine pr. Kr. peti mjesec (*Quintilis*) nazvan je po Juliju Cezaru i postao je *Iulius*. Senat je 8. godine u čast Augusta Oktavijana mjesec *Sextilis* preimenovao u *Augustus* i tomu mjesecu dodao još jedan dan, a mjesecu *Februarius* oduzeo. Tako je *Februarius* imao dvadeset osam dana, a svake četvrte mjesecu je dodan još jedan dan.³⁸

5.1. REFORME OKTAVIJANA AUGUSTA

Nakon Cezarova ubojstva na Martovske ide 44. godine pr. Kr., rimski je Senat mjesec *Quintilis* preimenovao u *Iulius*. Zbog neupućenosti i neznanja zbor pontifeksa pogrešno je umetao, odnosno interkalirao pristupni dan svake treće umjesto svake četvrte godine. Zbog toga je prvi rimski car Oktavijan August 9. godine pr. Kr. odredio da se pristupni dani ne dodaju sve do 8. godine. Tako je ponovno izjednačio sunčanu i građansku godinu. Prema predaji, on je dodao mjesecu *Augustus* još jedan dan kako bi imao isti broj dana kao i mjesec *Iulius*.³⁹

6. NAZIVI MJESECI

Reformom kalendara Numa Pompilije uveo je mjesec *Ianuarius*, prema imenu boga *Ianusa*, koji je bog početaka, vrata, prolaza, vremena i završetka.⁴⁰ Prikazivan je s dvije glave, odnosno dva lica koja predstavljaju ulazak i izlazak, stoga je simbolika toga mjeseca u početku, odnosno u završetku godine.⁴¹ *Februarius* je naziv mjeseca prema latinskoj riječi za praznik očišćenja (*februa*) i pridjevu *očisnički* (*februus*), a sam mjesec označava religijsko očišćenje.⁴² U prvotnim vremenima, točnije do

33 Z. ŠIKIĆ 2002: 32.

34 J. STIPIŠIĆ 1985: 191.

35 T. KREN 2005: 63.

36 Z. ŠIKIĆ 2002: 33.

37 T. KREN 2005: 64.

38 T. KREN 2005: 64-65.

39 Z. ŠIKIĆ 2002: 124-125.

40 M. MILIČEVIĆ, 1990: 23.

41 JANUS, <https://www.britannica.com/topic/Janus-Roman-god> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

42 M. MILIČEVIĆ 1990: 23-24.

153. godine pr. Kr., *Februarius* nije bio posvećen božici groznice Febri, već bogu Febru, koji je bio poistovjećen s Plutonom.⁴³ Prema Ovidiju, *Martius* je nazvan po Marsu, Jupiterovu sinu i bogu rata.⁴⁴ *Aprilisovo* porijeklo naziva možda dolazi od riječi *aperiri*, koja označava otvaranje vegetacijske godine, ili od *Aphrilis*, iskrivljenoga oblika imena grčke božice Afrodite, u Rimljana Venere, božice ljepote.⁴⁵ Ovidije kaže da porijeklo naziva mjeseca *Maius* nije poznato ni antičkim Rimljanima, a navodi kako postoji mogućnost da naziv dolazi od imena Maia (ime majke boga Hermes) ili od pridjeva *maiores*⁴⁶, koji znači „više“. *Iunius* je, prema Makrobiju, nazvan po Juniju Brutu, prvomu rimskom konzulu, ili, prema Ovidiju, od Luno, božice zaštitnice države i *iuniores*⁴⁷. *Quintilis* dolazi od broja pet. Marko Antonije promijenio ga je u *Iulius* 44. godine pr. Kr. u čast Gaju Juliju Cezaru.⁴⁸ *Sextilis* je nazvan prema broju šest, a 8. godine je promijenjen u *Augustus*, u čast prvomu rimskom caru – *princepsu* Oktavijanu Augustu. *September*, *October*, *November* i *December* dolaze od brojeva sedam, osam, devet i deset prema njihovu poretku u prvotnome obliku rimskoga kalendara. Kako je predjulijanski kalendar bio lunarni, a lunarna godina ima 354 dana, za razliku od solarne koja ima 365,5 dana, razlika od 11,5 dana dovela je do pogreške u računanju vremena te su agrarne djelatnosti bile regulirane na pogrešan način. Pokušaj ispravljanja pogreške pronalazimo u uvođenju mjeseca *Intercalarisa* ili *Mercedoniusa* svake druge godine nakon svetkovina Terminalija, a koji je trajao dvadeset dva ili dvadeset tri dana.⁴⁹

7. NUNDINALNI CIKLUSI

Stari rimski kalendar imao je tjedan od osam dana koji su preuzeli od Etruščana. Smatra se da su se iz toga tjedna razvile *Litterae nundinales*.⁵⁰ To su ciklusi od osam dana, označavani slovima od A do H, a zovu se prema broju devet, jer su Rimljani brojili inkluzivno, odnosno nisu imali nulu.⁵¹ Prema inkluzivnomu brojenju posljednji dan ciklusa prikazivao se kao „deveti“ dan iako je zapravo to bio „osmi“ dan.⁵² Posljednji dan ciklusa ujedno je i prvi dan sljedećega ciklusa. To je isključivo civilni ciklus, a slova su služila za označavanje dana za trgovanje, koji su se izmjenjivali svake godine.⁵³

Litterae hebdomadales oznake su za dane posvećeni bogovima, a označavaju se slovima od A do G. Ne zna se točno zašto se *Litterae hebdomadales* označavaju slovima od A do G, ali se pretpostavlja da je to prema sedam Mjesečevih mijena, od sedam planeta ili je preuzeti židovski običaj s Istoka. Nazivi su dana: *dies Saturni*, *dies Solis*, *dies Lunae*, *dies Martis*, *dies Mercuri*, *dies Iovis* i *dies*

43 S. PEROWNE 1990: 35.

44 M. MILIČEVIĆ, 1990: 24.

45 Z. ŠIKIĆ 2002: 119.

46 *Maiores* bez određenih kvalifikacijskih ablativa poput *natu* ili *aetate* može se prevesti u značenju *precī*. M. PASCO-PRANGER 2006: 30.

47 Prema Lily Ross Taylor u knjizi *Roman Voting Assemblies: From the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*, *iuniores* je pojam koji označava konjanički red, zadužen za obuku mladeži, dok, prema Chilveru, *iuniores* označava muškarce iz dobrih obitelji, bez podataka o robovskome porijeklu. U: P. GARNSEY, 2004: 59.

48 M. MILIČEVIĆ 1990: 25

49 M. MILIČEVIĆ 1990: 26.

50 <http://www.romae-vitam.com/ancient-roman-calendar.html> (pristupljeno: 31. ožujka 2017.)

51 R. HANNAH 2005: 102.

52 W. SMITH 1884: 648.

53 R. HANNAH 2005: 102.

Veneris.⁵⁴ *Dies Saturni* dan je koji je nazvan prema Saturnu, ocu vrhovnoga boga i bogu zemljoradnje i novca.⁵⁵ *Dies Solis* dan je posvećen bogu Sunca. *Dies Lunae* dan je Mjeseca i posvećen je božici Luni. *Dies Martis* dan je posvećen bogu rata – Marsu. *Dies Mercuri* dan je Merkura, glasnika bogova i boga trgovine i putovanja. *Dies Iovis* dan je vrhovnoga boga Jupitera, a *dies Veneris* dani Venere, božice ljubavi i ljepote.⁵⁶

Litterae Lunares označavaju se slovima od A do K, a označavaju lunarne faze.⁵⁷

8. FIKSNI DANI U MJESECU

Dani u mjesecu jesu *Kalendae*, *Nonae* i *Idus* ili *Eidus*. *Kalendae* su prvi dan u mjesecu, još od vremena kad je kalendar počinjao mladim Mjesecom. One su dani nakon večeri kada se pojavi mlađak, a počinjali su se brojiti tek od idućega dana, s obzirom na to da se mlađak može primijetiti tek nakon sumraka. Drugi razlog zašto su *Kalendae* brojene tek od sljedećega dana običaj je Rimljana da ne obavljaju javne skupove nakon mraka. *Kalendae* su ujedno i prvi dan administrativnoga mjeseca. Rimski pisac Varon kaže da *pontifex* iz Curia Calabra na *Kalendae* narodu objavljuje kad počinju *Nonae*. *Pontifex minor* imao je zadaću promatrati nebo i javljati nebeska zbivanja *rex sacrorum*.⁵⁸ On je tijekom *Ianuarius*a, *Februarius*a, *Aprilis*a, *Iunus*a, *Sextilis*a, *Septembris*a, *Novembris*a i *Decembris*a pet puta odlazio na Arx, a tijekom *Martius*a, *Maius*a, *Quintilis*a i *Octobris*a sedam puta te proglašavao „*Te kalo luno Covella*“⁵⁹.⁶⁰ Na *Kalendae* je narod dolazio iz ruralnih dijelova čuti kada se održavaju određene svetkovine i na koji ih se način treba slaviti taj mjesec.⁶¹ One su posvećene Junoni, božici koja je prvotno bila božica plodnosti i Mjeseca, a na taj dan njoj se žrtvuje.⁶² Na prve *Kalendae* u godini, odnosno prvoga dana mjeseca *Martius*, žene su dobivale darove od svojih muževa, a takav običaj još se nazivao i Matronalije.⁶³

Nonae su peti ili sedmi dan u mjesecu, to je prva četvrt Mjeseca, tj. šesti ili sedmi dan nakon mlađaka. Nisu posvećene ni jednomu bogu.⁶⁴

Idus ili *Eidus* trinaesti su ili petnaesti dan, a podudaraju se s punim Mjesecom. Ide su posvećene Jupiteru, odnosno na taj je dan *flamen Dialis* prinosiso Jupiteru žrtvu bijeloga ovna na sjevernome vrhu Kapitolina kod Arxa.⁶⁵

Kasnije označavanje Mjesečevih mijena u kalendaru nije bilo važno, ali Rimljani su oznake za te dane sačuvali kao tradiciju u svojem kalendaru. Računanje vremena mjerili su unatrag, od idućega ključnog datuma inkluzivno, a brojio se i onaj s kojim se počinje i onaj s kojim se završava. To znači da je npr. dvadeset i peti dan mjeseca *Maius*, *ante diem VIII (octavum) Kalendas Iunias*. Dva dana

54 M. MILIČEVIĆ 1990: 29.

55 <http://www.romae-vitam.com/ancient-roman-calendar.html> (pristupljeno: 31. ožujka 2017.)

56 <http://www.romae-vitam.com/ancient-roman-calendar.html> (pristupljeno: 31. ožujka 2017.)

57 M. MILIČEVIĆ 1990: 30.

58 M. MILIČEVIĆ 1990: 30.

59 Ponavljajući rečenicu „*Te kalo luno covella*“, *pontifex maximus* javljao je ljudima da će dan javnoga okupljanja i prinošenja žrtvi, koji je određen prvom četvrti Mjeseca, odnosno uštapom, biti za pet dana. J. RUPKE 2012: 94-95.

60 J. RUPKE 2011: 41.

61 M. MILIČEVIĆ 1990: 30.

62 JUNONA, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29523> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)

63 M. MILIČEVIĆ 1990: 30.

64 M. MILIČEVIĆ 1990: 30-31.

65 M. MILIČEVIĆ 1990: 31-32.

prije uvijek se označavaju s *pridie*, a nikad s *ante diem II*. Tako je 30. dan mjeseca *Aprilisa*, *pridie Kalendas Maias*.⁶⁶

Vrijeme se mjeri sunčanim satom (*horologium*) i satom na vodu (*horologium ex aqua i clepsydra*). Zbog zemljopisne širine za sunčane, punjenja za vodene satove i nepostojanja minuta općenito vrijeme se uvijek izražavalo otprilike, s vrlo malo preciznosti.⁶⁷

8.1. VRSTE DANA

Vrste dana ne pojavljuju se u objavljenome kalendaru, ali određuju karakter svetkovine i ponašanje i djelovanje ljudi na taj dan te se mogu definirati na osnovi drugih oznaka, poput onih za *Kalendae*, *Nonae* i *Idus*. *Dies religiosi* dani su kada se ne trebaju održavati religijski rituali niti valja počinjati bilo što, ići na putovanje, ženiti se i sl., jer imaju zao znamen. Na te dane najčešće se održavaju državni rituali misterioznoga i/ili mračnoga karaktera i oni su svojevrsni spomendan jer obilježavaju dan na koji se nešto strašno dogodilo Rimljanima. Javni kult na te dane odvija normalno, ali se savjetovalo da se privatni ne odvija. To su svi dani nakon *Kalendae*, *Nonae* i *Idus* i svi četvrti dani prije njih.⁶⁸ Tijekom jednoga mjeseca moralo je biti barem tri *Dies religiosi*, a u ponekim mjesecima i više. Takvo što je rezultiralo time da je tih dana tijekom jedne godine bilo najmanje četrdeset, a tijekom interkalarne godine najmanje četrdeset i tri.⁶⁹ *Mundus patet* označavaju tri dana (24. dan mjeseca *Augustus*, 5. dan mjeseca *October* i 8. dan mjeseca *November*) kada se smatralo da se ne smije boriti s neprijateljem, primati vojnike u vojsku ili održavati komicije; dani kada je *penus* (ostava hrane) u Vestinu hranu otvoren i dani kad Salijci⁷⁰ miču svoje štitove (*ancilia movebantur*). Naime *Mundus* je podzemna komora povezana s bogovima podzemlja i mrtvima. Kada bi komora bila otvorena, vanjski svijet imao bi izravnu poveznicu s mrtvima, stoga su Rimljani nastojali da ti dani što mirnije i brže prođu.⁷¹ Često se brkaju s *dies nefasti*, a mogu imati i pozitivno religijsko značenje. *Dies vitiosi* dio su obavljanja Verulanskih fasta, a smatralo se da je to još jedan izraz za *Dies atri*, osobito nesretnih za Rimljane. *Dies Aegyptiaci* dani su koji se vežu za matematiku i astrologiju. Od kasne antike smatraju se danima zle kobi, a kršćanski ih pisci smatraju praznovjerenjem. *Dies senatus legitimi* dani su koji nisu postojali za vrijeme Republike. To su dani kada se Senat sastaje, a Oktavijan August odredio je da se Senat mora sastajati dva puta u mjesecu, na početku i u sredini. Na *Dies atri*, što možda dolaze od riječi za „crn“, ne održavaju se ni državni kult ni trijumfi ni posvete hramova.⁷²

8.2. OZNAKE DANA

Oznake dana određuju karakter pojedinoga dana ili svetkovine. Slovo *F* označava *fastus*, upotrebljava se samo u kalendarima, a to su dani kada su građani mogli pokrenuti civilnu parnicu na sudu pred pretorom. Livije kaže da je Numa Pompilije uveo *dies fasti* na dane kad je nepoželjno

66 M. MILIĆEVIĆ 1990: 32-33.

67 J. CARCOPINO 1936: 143.

68 M. MILIĆEVIĆ 1990: 44-45.

69 E. GRESWELL 1854: 484.

70 Salijci su rimski svećenički kolegij u službi boga rata – Marsa. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=54185> (pristupljeno: 5. siječnja 2017.)

71 M. MILIĆEVIĆ 1990: 45.

72 M. MILIĆEVIĆ 1990: 48-50.

sazvati komicije. Oznaka *C* dolazi od *comitalis*, riječi za dan kada se sastajala skupština rimskih građana radi glasovanja. Dolaze od komicija, odnosno *Comitia centuriata*, *Comitia tributa* i *Comitia curiata*. Komicije se nisu održavale ako bi na njih pale *feriae conceptivae*, odnosno svetkovine koje nemaju ustaljeni datum.⁷³

Slovom *N*, od *nefastus*, označavani su dani kada je zabranjena *legis actio*, kao i ono što se odvijalo na dane označene slovom *C*. Nisu religioznoga karaktera i Senat smije zasjedati. Oznaka *NP* oznaka je čije je značenje nepoznato, odnosno nemamo njezino dokumentirano značenje te se nije upotrebljavala u kasnoj antici. Svaki dan označen s *NP* dan je kada se održavala neka svetkovina (sve ide, Martovske kalende i nijedne none). Senat je smio zasjedati, a posao se nije prekidao. Sve su svetkovine *privatae* ili *publicae*, javne su *stativae* (fiksni datumi svake godine), *conceptivae* (promjenjivi datumi, ali svake godine) i *imperativae* (po naređenju magistrata s određenim povodom). Smatra se da iza *N* stoji *nefastus*, a za *P* se ne zna, no pretpostavlja da se da su to bili najvažniji dani u godini.⁷⁴ *FP* je oznaka za *Fas Piaculum*, a neki znanstvenici smatraju da se na taj dan moralo žrtvovati mrtvima.⁷⁵ Oznaka *EN* od *endotercisus*, poslije *intercisus*, najčešće stoji prije ili poslije svetkovina s oznakom *NP*, a ti dani predstavljaju prijelaz između dva *dies nefasti* ili prijelaz na važne svetkovine, ali ne sve, jer u kalendaru ima više oznaka *NP* nego *EN*. Oznaka *Q.R.C.F.*, *quando rex comitiavit fas*, spominje se dva puta i oba se puta tiče svetkovine vezane uz boga Marsa. Oznakom *Q.ST.D.F.*, *quando stercus delatum fas*, označavali su se *Dies religiosi* i to da se *stercus* iznosio iz Vestina hrama te da taj dio dana postaje *fastus*.⁷⁶ Dakle dani s oznakom *Q.ST.D.F.* predstavljaju prolijetno čišćenje Vestina hrana, a *stercus* označava otpatke.⁷⁷

8.3. FERIAE

Feriae su napomene o svetkovinama, nalaze se u posljednjemu stupcu u kalendaru, u kojemu stoje događaji svakoga pojedinog dana i napomene što treba raditi na taj dan u životu i kultu. U kalendarima nalazimo svetkovine od polovice 8. st. pr. Kr. do Teodozijeva edikta o proglašavanju kršćanstva jedinom državnom religijom u Rimskome Carstvu, stoga prema njima možemo pratiti i povijesne događaje. One *feriae* koje su napisane velikim slovima možemo izjednačiti s *fastima*, a one napisane malim slovima razlikuju se od kalendara do kalendara. Najvažnije su *feriae publicae*, koje se dijele na *stativae*, *conceptivae* ili *imperativae*.⁷⁸ *Feriae stativae* svetkovine su podupirane od države i imale su stalan datum u kalendaru. Za razliku od *feriae stativae*, *feriae conceptivae* i *imperativae* nisu imale stalan datum u kalendaru. Tako su *feriae conceptivae* svetkovine slavljene svake godine, ali bez stalnoga datuma, dok su *feriae imperativae* bile svetkovine proglašavane iz posebnih razloga poput trijumfa ili ritualnoga čina čišćenja.⁷⁹ *Publica sacra* štovanje je koje vrši neka javna skupina: to su bila posvećenja hramova i žrtve. Ponekad su posvećenja hramova postajali dani kada se slavilo određeno božanstvo i preuzimale ostale svetkovine toga dana.⁸⁰

73 M. MILIĆEVIĆ 1990: 34-35.

74 M. MILIĆEVIĆ 1990: 36-38.

75 J. RUPKE 2011: 55-74.

76 M. MILIĆEVIĆ 1990: 42-44.

77 J.S. WACHER 2002: 755.

78 M. MILIĆEVIĆ 1990: 50-51.

79 M.R. SALZMAN 1991: 118.

80 M. MILIĆEVIĆ 1990: 51-52.

Ludi su igre koje nisu zabilježene u najranijim *fastima*. *Ludi Romani* odvijale su se tijekom mjeseca *September*.⁸¹ *Ludi annales* odvijaju se svake godine i zabilježene su na *fastima*, a *Ludi votivi* određuju magistrati. Plebejske su igre *Ludi Ceriales*, *Ludi Florales* i *Ludi Plebei*. *Munera publica* gladijatorske su igre koje su završavale obredom mrtvih i njihovo porijeklo je u ljudskim žrtvama.⁸² *Munera publica* moglo bi se prevesti kao javna dužnost ili javno dobročinstvo, a ono označava, u kontekstu igara, darivanje gladijatora od bogatih građana.⁸³ Igre se uglavnom slave u čast ktoničkih božanstava, osim *Ludi Apollinares*, koje su bile posvećene Suncu. U Carstvu se broj igara povećava te svetkovine postaju većinom igre, a u prilog tomu ide da je u Konstantinovo vrijeme broj dana u godini kada su se prakticirale igre bio sto sedamdeset sedam.⁸⁴

Meteorologica su napomene o meteorološkim i nebeskim pojavama, npr. *Solstitium*. *Christiana* kršćanske su napomene, a spominju se u posljednjim *fastima*. U vrijeme kada je kršćanstvo prevladalo i postalo službenom rimskom religijom, *fasti* su nestale. Ostali dani povijesni su datumi, kao npr. 21. travnja i privatni posebni datumi.⁸⁵

9. GODINE

Kada je Varon 45. godine pr. Kr. ustanovio osnutak Rima na 21. travnja 753. godine pr. Kr., započelo je računanje vremena *ab urbe condita*, no ono se ustalilo tek u doba Oktavijana Augusta.⁸⁶ Prema Katonu, osnutak Rima zbilo se 21. svibnja 752. godine pr. Kr. Era *Ab urbe condita* nije se upotrebljavala u privatnome životu, već su ju rabili samo povjesničari.⁸⁷ Godine su se u Rimu pratile prema eponimnim konzulima koji su te godine izabrani, npr. *Mario et Catulo consulibus*, odnosno 102. godina pr. Kr. Prvi dan konzulata nekoga konzula ujedno je i prvi dan godine, koji se mijenjao nekoliko puta tijekom rimske povijesti.⁸⁸ U političkome životu Rimljani su se najčešće služili upravo tom godinom prema konzulima ili konzularnom godinom. Nakon 153. godine pr. Kr. dan smjene konzula postao je 1. siječnja.⁸⁹

10. ZAKLJUČAK

Razvojem rimske kulture usporedo se razvijao i rimski kalendar. U prvotnome stupnju, koji nije zabilježen materijalno, ali su njegovi ostatci temelj kasnijih stupnjeva kalendara, vidljive su snažne poveznice između religijskih djelatnosti i agrarnih poslova. Tradicija „prvoga“ rimskog, lunarnoga kalendara ogleda se u kasnijim svetkovinama, koje više nemaju prvotnu funkciju, no njihova se važnost i dalje poštuju te ih Rimljani i dalje održavaju. Prvom reformom smatra se reforma kralja Nume Pompilija, koji je uvidio problem „nepostojećih“ mjeseci tijekom zimskih dana i uveo dva mjeseca, *Ianuarius* i *Februarius*. Ova reforma uvelike je odredila daljnji razvoj samoga kalendara. Jedno je

81 E. GRESWELL 1854: 313.

82 M. MILIČEVIĆ 1990: 53-54.

83 R. DUNKLE 2013: 59-60.

84 M. MILIČEVIĆ 1990: 53-54.

85 M. MILIČEVIĆ 1990: 57.

86 M. MILIČEVIĆ 1990: 86.

87 J. STIPIŠIĆ 1985: 192.

88 M. MILIČEVIĆ 1990: 84.

89 J. STIPIŠIĆ 1985: 193.

od najvažnijih otkrića, dakako, otkriće iz 1915. godine u Anziju, gdje je pronađen zidni kalendar poznat pod nazivom *Fasti Antiates Maires*. Važnost toga kalendara leži u mogućnosti proučavanja i boljih saznanja o strukturi kalendara kasnoga republičkog stupnja. Upravo je on jedan od izvora za proučavanje vrsta dana, oznaka poput *F*, *N*, *NP* i sl. te daje cjelokupni pregled jedne godine sa svim svetkovinama. Posljednji stupanj razvoja jest julijanski, a on se ujedno danas smatra i pretečom kršćanskoga gregorijanskog kalendara, nastaloga u 16. stoljeću. Njegova važnost vidljiva je u tome što je to kalendar koji u cijeloj rimskoj povijesti bilježi najmanja odstupanja od Sunčeve i Mjesečeve godine, a kao takav služio je više od tisućljeća i pol u gotovo cijelome poznatom svijetu. Julijanski je kalendar i dandanas u upotrebi u mnogim pravoslavnim, ortodoksnim crkvama i državama, koje kao nasljednice Bizantskoga Carstva tim putem pronose rimsku tradiciju.

LITERATURA

- J. CARCOPINO, 1936 – Jerome Carcopino, *Daily Life in Ancient Rome: The People and the City at the Height of the Empire*, London: Routledge, 1936.
- R. DUNKLE, 2013 – Roger Dunkle, *Gladiators: Violence and Spectacle in Ancient Rome*, New York: Oxon, 2013.
- G. FORSYTHE, 2012 – Gary Forsythe, *Time in Roman Religion. One Thousand Years of Religious History*, London/New York: Routledge, 2012.
- J.G. FRAZER, 2015 – James George Frazer, *Fastorum libri sex, The Fasti of Ovid, Commentary on Books 3 and 4*, Cambridge: Cambridge University, 2015.
- K. GALINSKY, 2012 – Karl Galinsky, *Augustus: Introduction to the Life of an Emperor*, Cambridge: University Press, 2012.
- P. GARNSEY, 2004 – Peter Garnsey, *Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity: Essays in Social and Economic History*, Cambridge: University Press, 2004.
- E. GRESWELL, 1854 – Edward Greswell, *Origines Kalendariae Italicae*, Oxford: University Press, 1854.
- R. HANNAH, 2005 – Robert Hannah, *Greek and Roman Calendars*, London: Bloomsbury Publishing Plc, 2005.
- G. HERBERT-BROWN, 1994 – Geraldine Herbert-Brown, *Ovid and the Fasti. A historical study*, Oxford: Clarendon Press, 1994.
- T. KREN, 2005 – Tatjana Kren, *Svjetski kalendar i kršćanska era*, Zagreb: Tomograf, 2005.
- M. MILIĆEVIĆ, 1990 – Marina Milićević, *Rimski kalendar*, Zagreb: Latina et Graeca, 1990.
- M. PASCO-PRANGER, 2006 – Molly Pasco-Pranger, *Founding the Year: Ovid's Fasti and the Poetics of the Roman Calendar*, Brill, 2006.
- S. PEROWNE, 1990 – Stewart Perowne, *Rimska mitologija*, Rijeka: Otakar Keršovani, 1990.
- J. RUPKE, 2011 - Jörg Rüpke, *The Roman Calendar from Numa to Constantine: Time, History, and the Fasti*, Chichester: Wiley – Blackwell, 2011.
- J. RUPKE, 2012 - Jörg Rüpke, *Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*, 2012.
- M. R. SALZMAN, 1991 – Michele Renee Salzman, *On the Roman time. The codex-calendar of 354 and the rhythms of urban life in late antiquity*, Berkeley: University of California Press, 1991.
- S. SEABURY, 1872 – Samuel Seabury, *The Theory and Use of the Church Calendar in the Measurement and Distribution of time*, New York: Pett, Young & Co., 1872.
- W. SMITH, 1884 – William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Boston, 1884.
- S. STERN, 2012 – Sacha Stern, *Calendars in Antiquity*, Oxford: University Press, 2012.
- J. STIPIŠIĆ, 1985 - Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Z. ŠIKIĆ, 2002 – Zvonimir Šikić, *Knjiga o kalendarima*, Zagreb: Profil International, 2002.
- J.M. TURFA, 2012 – Jean MacIntosh Turfa, *Divining the Etruscan World*, Cambridge: University Press, 2012.
- J. WACHER, 2002 – John Wacher, *The Roman World*, London: Routledge, 2002.

INTERNETSKI IZVORI

- ANCIENT ROMAN CALENDAR, <http://www.romae-vitam.com/ancient-roman-calendar.html> (pristupljeno: 31. ožujka 2017.)
- EARLY ROMAN CALENDAR, <http://www.webexhibits.org/calendars/calendar-roman.html> (pristupljeno: 4. siječnja 2018.)
- FASTI ANTIATES, http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/calendar/antiate.html (pristupljeno: 4. siječnja 2018.)
- GREEK CALENDAR, <https://www.britannica.com/topic/Greek-calendar> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)
- JANUS, <https://www.britannica.com/topic/Janus-Roman-god> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)
- JUNONA, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29523> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)
- KALENDAR, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29893> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)
- NUMA POMPILIJE, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44410> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)
- NUMA POMPILIUS, <https://www.britannica.com/biography/Numa-Pompilius> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)
- ROMAN CALENDAR, <https://www.britannica.com/science/Roman-republican-calendar> (pristupljeno: 2. siječnja 2018.)
- ROMAN CALENDAR, <https://www.timeanddate.com/calendar/roman-calendar.html> (pristupljeno: 31. ožujka 2017.)
- THE ROMAN CALENDAR, http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/calendar/romancalendar.html (pristupljeno: 31. kolovoza 2018.)